

LESZEK MISIARCZYK

PONTYFIKAŁ ROMANO-GERMAŃSKI –
KRYTYKA DOTYCHCZASOWEJ EDYCJI
I NOWE POSTULATY BADAWCZE HENRY’EGO PARKESA

PONTIFICAL ROMANO-GERMANIC –
CRITICISM OF THE PREVIOUS EDITION
AND NEW RESEARCH POSTULATES BY HENRY PARKES

Abstract. The edition of the Romano-Germanic Pontifical in 1963 by C. Vogel-R. Elze was the basis for further research on the Pontificals in various fields for decades. In recent studies, Henry Parkes undermined the basic assumptions of this edition, rightly postulating its revision. The article synthetically summarizes the history of the Vogel-Elze edition and its principles, reconstructs its criticism by Parkes, his new hypotheses and postulates for further research, as well as a critical assessment of his hypotheses. Parkes challenged the fundamental assumption of the Vogel-Elze edition that the codex 451 of Monte Cassino is the closest to the original and the most representative group of manuscripts to reconstruct the Pontifical is the group 1, because the original has not been preserved for comparison. The absence of *Benedictiones* and *Iudicia Dei* in group 1 and *Cassinensis* 450 would be evidence of their later origin, not earlier. The Pontifical would not be only a book of a bishop, but it was used, for example, during the coronation of kings, it also contains many blessings given by presbyters or even liturgical commentaries and was used in monasteries. In his opinion, the codex B 52 from Bamberg is the oldest one, and the most representative group of manuscripts collected by Andrieu is the group 2. Except for emphasizing that codex B 52 and group 2 contains *Humili prece* singing absent in *Cassinensis* 450 and in codices group 1, he does not present any arguments for his hypothesis. His critique of the Vogel-Elze edition, however, can certainly provide an important guide to the critical use of the Vogel-Elze edition in the study of the Pontificals.

Keywords: Pontifical Romano-Germanic; medieval manuscripts.

Ks. prof. dr hab. LESZEK MISIARCZYK – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii, kierownik Katedry Historii Starożytnej; e-mail: l.misiarczyk@uksw.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9511-6174>.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

WSTĘP

W badaniach nad tradycją liturgiczną Kościoła zawartą w pontyfikałach kluczową rolę odegrała edycja Pontyfikału Rzymskiego z XII wieku, dokonana w 1938 r. przez Michela Andrieu, *Le Pontifical Romain au Moyen-Âge*, t. 1: *Le Pontifical Romain du XIIIe siècle*, t. 1-3, Città del Vaticano 1938 (ristampa anastatica 1964) i wydanie Pontyfikału Romano-Germańskiego (dalej PRG) z X wieku – C. Vogel – R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, t. 1-3, Città del Vaticano 1963. W najnowszych badaniach podkreśla się jednak coraz bardziej, że edycja Vogel-Elze PRG jest kontynuacją wcześniejszych prac podjętych przez Andrieu i założeń przyjętych przez niego, które budzą coraz więcej wątpliwości. Podkreśla się zatem słusznie, że wersja PRG wydana przez Vogel-Elze nigdy tak naprawdę nie istniała i jest kompilacją wielu kodeksów opartą na uznaniu kodeksu z Monte Cassino jako świadka, który najpełniej miałby przekazywać najstarszą wersję PRG powstałą w skrytorium św. Albana w Moguncji w drugiej połowie X wieku¹. W niniejszym opracowaniu zostanie syntetycznie przedstawiona historia powstania zarówno edycji Pontyfikału Rzymskiego Andrieu, jak i edycji Pontyfikału Romano-Germańskiego Vogel-Elze, oraz dokonana krytyczna ocena zaproponowana przez Henry’ego Parkesa, a także krytyczna ocena jego propozycji.

EDYCJA PONTYFIKAŁU RZYMSKIEGO

Wydawca Pontyfikału Rzymskiego Michel Andrieu oparł swoje wydanie krytyczne na następujących kodeksach: Cod. 140 (Grenoble, Biblioteka miejska), Cod. Add. 17005 (Londyn, British Museum), wersja tekstu B, Cod. 570 (Lyon, Biblioteka miejska), wersja tekstu L, Cod. Lit. 7114 (Rzym, Biblioteka Watykańska), Cod. Lat. 7818 (Rzym, Biblioteka Watykańska), wersja tekstu D, Barber. 631 (Rzym, Biblioteka Watykańska), wersja tekstu C, Borghes. Lat. 49 (Rzym, Biblioteka Watykańska), Ottobon. Lat. (Rzym, Biblioteka Watykańska), wersja tekstu O, Cod. 2272, Troyes (Bibliothèque municipale). Zdaniem Andrieu, kodeksy *Trecensis* 2272, *Vaticanus* 7114 i 7818, Borghes. 48, Gratanopol. 140 przedstawiają wersję tekstu bardzo zbliżoną jeszcze do Pontyfikału Romano-Germańskiego i tylko nieliczne odstępstwa mogą wskazywać na pierwsze początki odradzania się

---

¹ Por. Henry Parkes, „Questioning the Authority of Vogel and Elze’s Pontifical romano-germanique”, w: *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*, red. Sarah Hamilton i Helen Gittos (Aldershot: Ashgate, 2016), 75-101.

liturgii rzymskiej. Nie mogą one jednak stanowić pewnej podstawy do rekonstrukcji Pontyfikału Rzymskiego z XII wieku, ponieważ owe elementy charakterystyczne są nieliczne i wymieszane. Ponadto kodeksy te są stosunkowo późne i powstały poza Rzymem, więc we fragmentach autentycznie rzymskich zawierają tekst z innymi wariantami. Kodeks *Barberinus* 631 (C) stanowi przykład modelu rzymskiego bardziej rozwiniętego i znacząca liczba *ordines* w nim zawartych pojawia się praktycznie w niezmienionej formie w kodeksach Ottobon. 370 (= O) i **Loondin**. Add. 17005 (= B). W ten sposób można mówić o recenzji typu BCO, duże podobieństwa pomiędzy O i B wskazują, że zostały odpisane bezpośrednio lub pośrednio z tego samego egzemplarza, który powstał w Rzymie w XII wieku. Proces rozwoju Pontyfikału Rzymskiego kończy tzw. pontyfikał z Apamei zachowany w kodeksie z Lyonu 570 (L), który jest już tekstem metodologicznie dopracowanym przez jakiegoś liturgistę rzymskiego. Na jego tekst składają się nieliczne elementy z Pontyfikału Romano-Germańskiego, teksty z recenzji BCO Pontyfikału Rzymskiego, niektóre dokumenty rzymskie z XII wieku oraz dodatki osobiste autora². Pozostaje oczywiście ciągle otwarte pytanie, czy decyzja Andrieu, aby potraktować kodeks L jako najbliższy oryginałowi, jest rzeczywiście słuszna, ale to wymagałoby dokładnej analizy wszystkich rękopisów, które zawierają Pontyfikał Rzymski, co wykracza poza ramy niniejszego studium. W każdym razie trzeba pamiętać, że jego edycja opiera się na takim założeniu.

EDYCJA PONTYFIKAŁU ROMANO-GERMAŃSKIEGO

W przypadku Pontyfikału Romano-Germańskiego sytuacja jest o wiele bardziej skomplikowana. Cyrille Vogel i Reinhard Elze w edycji krytycznej wykorzystali wcześniejszą pracę Michela Andrieu, który podzielił wszystkie 40 kodeksów zawierające tekst Pontyfikału na 4 grupy³. Przyjmuje się, że Pontyfikał Romano-Germański powstał z połączenia *Ordines Romani*⁴, sakramentarzy typu gelazjańskiego (VIII wiek) i tzw. *Hadrianum*, czyli swego rodzaju suplementu Alquina, który byłby poprzednikiem obecnego *Missale Romanum*. Około 950 r. w skrytorioium liturgicznym św. Albana w Moguncji miałyby miejsce połączenie tych wszystkich dokumentów w jeden tekst, który dałby początek pontyfikałom i rytuałom używanym w ciągu następných stuleci. Ta, jak się ją określa, hybrydowa liturgia

² Por. Michel Andrieu, *Le Pontifical Romain au Moyen-Âge*, t. 1: *Le Pontifical Romain du XIIIe siècle* (t. 1-3, Città del Vaticano 1938; ristampa anastatica 1964), 112-114.

³ Por. Michel Andrieu, *Les Ordines romani*, t. 1: *Les manuscrits* (Louvain 1931), 526-545.

⁴ Wydane również przez Michela Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, t. 1-5 (Louvain 1931-1961).

bardzo szybko rozprzestrzeniła się w ówczesnym chrześcijańskim świecie zachodnim, łącznie z Rzymem, dzięki ottońskiej polityce *renovatio imperii* (962). W krótkim czasie stanie się podstawą przygotowania Pontyfikału Rzymskiego w XII wieku, a następnie Pontyfikału Kurii Rzymskiej w XIII wieku⁵.

Ordines w IX wieku przestają stanowić odrębne księgi i zostają połączone z karolińskimi zbiorami tekstów teologiczno-liturgicznych, które są wyjaśnieniami ceremoniałów i swego rodzaju księgami dydaktycznymi dla duchowieństwa w średniowieczu. Owe *Ordines* antyczne są łączone jednocześnie z fragmentami z sakramentarzy, tworząc w ten sposób pontyfikały w sensie ścisłym, czyli rytuał i formularz. W ten sposób, z połączenia tych dwóch grup tekstów powstaje w X wieku Pontyfikał Romano-Germański. Do naszych czasów zachowało się ok. 50 rękopisów, które w większości przypadków są pochodzenia germańskiego. Vogel-Elze przyjęli praktycznie ich podział dokonany przez Andrieu na 4 grupy:

1. Grupa germańska:

Bamberg,

- a) cod. lit. 50 (XI wiek; katedra w Bambergu), Staatsbibliothek (olim Öffentl. Bibl.),
- b) cod. lit. 51 (XII wiek; katedra w Bambergu),
- c) cod. lit. 52 (XII wiek; katedra w Bambergu),
- d) cod. lit. 53 (XI wiek; dla katedry w Bambergu),
- e) cod. lit. 54 (XI wiek; używany w Moguncji),
- f) cod. lit. 55 (XII wiek; dla opactwa Michaelberg, z nadania Ottona z Bambergu; spisany w latach 1124-1139),
- g) cod. lit. 56 (XIV wiek; Bamberg),
- h) cod. lit. 59 (XI wiek; opactwo w diecezji Verden; powstał między rokiem 1039 i 1049).

Eichstätt: pontyfikał biskupa Gundekara II (1057-1075), Archiwum Biskupie w Eichstätt.

Londyn: cod. Add. 17004 (XI wiek; spisany w Niemczech, być może w Bambergu), British Museum.

Metz: cod. 334 (XI wiek; miejsce powstania nieznane, być może Metz, gdzie kodeks znajduje się od XV wieku).

Monachium,

- a) cod. lat. 3909 (XII wiek; Augsburg, spisany między rokiem 1138 i 1143) Staatsbibliothek,
- b) cod. lat. 3917 (XI-XII wiek; katedra w Augsburgu),

---

⁵ Cyrille Vogel, „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle: nature, date et importance du document”, *Cahiers de la civilisation médiévale* 6 (1963): 27-48, tutaj 27-28.

c) cod. lat. 6425 (XI wiek; wraz z następnym rękopisem tworzy Pontyfikał Egilberta, biskupa Freisingu w latach 1006-1039),

d) cod. lat. 21587 (druga część Pontyfikału Egilberta),

e) cod. lat. 14690 (fragmenty z XI wieku Pontyfikału Romano-Germańskiego św. Emerana z Ratyzbony).

Paryż, cod. lat. 1231 (XI wiek; Pontyfikał Ottona z Riedenburga, biskupa Ratyzbony w latach 1061-1089), Bibliothèque nationale).

Sankt Gallen, cod. 399 (XII wiek; Bawaria ?), Stiftsbibliothek.

Wiedeń,

a) cod. lat. 701 (XI wiek; św. Alban w Moguncji), Österreichische Nationalbibliothek,

b) cod. lat. 1817 (XII wiek; pontyfikał z Passau, spisany na podstawie wzorca z 1002/03 r.),

c) cod. lat. 1830 (XII wiek; Salzburg),

d) cod. lat. 1832 (XI wiek; klasztor w pobliżu Gurk w Karyntii?).

Wolfenbüttel,

a) cod. 164 (prawdopodobnie z XII wieku; prawdopodobnie powstał w Sankt Michael z Lüneburg, w diecezji Verden, gdzie rękopis znajduje się od XV wieku),

b) cod. 530 (XII wiek; prawdopodobnie pochodzi z Saint-Gombert d'Anspach, Frankonia, gdzie rękopis znajduje się od XV wieku),

c) cod. 4099 A [= ff. 1-89] (XI wiek; dla katedry w Besançon),

d) cod. 4099 B [=ff. 90-128] (spisany prawdopodobnie w Wissembourgu, Francja).

2. Grupa włoska:

Lucca, cod. 607 (koniec X wieku; spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca Capitolare Feliniana.

Mediolan,

a) cod. Z 52 sup. (XI wiek; spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca Ambrosiana,

b) cod. 53 (XI wiek; spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca kapitulna.

Monte Cassino, cod. 451 (XI wiek; spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca opactwa.

Pistoia, cod. 141 (XI wiek; spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca kapitulna.

Rzym,

a) cod. 173 (XI wiek; spisany według wzoru z Salzburga: *Vis sanctae Iuvavensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca Aleksandryjska,

b) cod. D. 5 (XI wiek; replika dokładna kodeksu *Cassinensis* 451, spisany według oryginału mogunckiego: *Vis sanctae Mogontiensi Ecclesiae*, etc.), Biblioteca Vallicelliana.

3. Grupa francuska:

Vendôme, cod. 14 (XI wiek; spisany z wzoru z Salzburga: *Vis sanctae Iuvavensi Ecclesiae*, etc.), Bibliothèque municipale.

Paryż, cod. lat. 820 (XI wiek; zależny bardzo od Vandôme cod. 14), Bibliothèque nationale.

Vitry-le-François, cod. 36 (XI-XII wiek; kopia Vandôme cod. 14), Bibliothèque municipale.

4. Grupa angielska:

Cambridge,

a) cod. 163 (XI wiek; przepisany z wzoru kolońskiego), Corpus Christi College,

b) cod. 265 (początek XI wieku; spisany z egzemplarza *Cassinensis* 451).

Nie uwzględniono natomiast w ogóle następujących kodeksów:

1. Cod. 141, Dombibliothek, Kolonia.

2. Ms. 2262, Bibliothèque municipale, Troyes.

3. Cod. Guelf. 141, Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel.

Następujące kodeksy, choć pojawiają się we wstępie do edycji Vogel-Elze, to jednak ich warianty nie zostały uwzględnione w aparacie krytycznym:

1. Clm. 6425, Bayerische Staatsbibliothek, Monachium.

2. Clm. 21587, Bayerische Staatsbibliothek, Monachium.

3. Cod. 163 (XI wiek; przepisany z wzoru kolońskiego), Corpus Christi College.

Andrieu (t. I, s. 498-500), a za nim Vogel podkreślają, że 21 rękopisów łączy się z Moguncją, 11 z Salzburgiem i jeden kodeks z Kolonią. Trzeba jednak podkreślić, że kodeksy, które zawierają wersję salzburską, nie stanowią autonomicznej, lokalnej recenzji, ale zależą od wersji mogunckiej. Stąd ich postulat: nawet jeśli nie przetrwała do naszych czasów żadna oryginalna i pierwotna wersja Pontyfikału Romano-Germańskiego, to większość zachowanych rękopisów wskazuje na Moguncję jako miejsce jego powstania, zaś czas powstania określa się na okres między rokiem 950 a 960, choć niektórzy przesuwają *terminus post quem* na rok ok. 1000⁶. Najstarszą część Pontyfikału Romano-Germańskiego stanowiło tzw. *Ordo 50*, czyli *In Christi nomine incipit ordo catholicorum librorum qui in Ecclesia romana ponuntur* (Vogel-Elze 99). Warto zauważyć, że np. *Pontificale*

---

⁶ Tamże, 30-37.

Plocense I nie zawiera tego *Ordo*, ale zostało ono częściowo wpisane w obrzęd ustanawiania biskupa, kiedy metropolita pyta kandydata, jakie księgi są czytane w jego kościele.

Vogel i Elze w swojej edycji krytycznej PRG uznali za najbliższe oryginałowi mogunckiemu, który – przypomnijmy – nie zachował się do naszych czasów, kodeks 451 z Monte Cassino i D 5 z Rzymu, przechowywany w Biblioteca Vallicelliana. Grupa 2 również byłaby bliska pierwotnej wersji mogunckiej, ale ponieważ zawiera już liczne inne warianty, byłaby – ich zdaniem – mniej wiarygodnym świadkiem. Z oczywistych względów grupa III i IV zostały potraktowane jako materiał uzupełniający. Opierając się na wcześniejszych ustaleniach Andrieu, Vogel i Elze uznali za reprezentatywne dla każdej grupy następujące kodeksy:

Grupa 1: *Cassinensis* 451 (=C) i *Vallicensis* D. 5 (=D).

Grupa 2: Bamberg-Eichstätt-Lucca-Pistoia: *Bambergensis* 53 (=B), Eisteten Gundekar II (=G), *Lucenensis* 607 (=L) i *Pistorien* 141 (=K).

Grupa 3: (Salzburg): *Alexandrinus* 173 (A), *Vindocinensis* 14 (V) i *Parisinus* 820 (P).

Grupa 4: *Vienensis* 701 (=T), *Londinesis* 17004 (J), *Wolfenbüttel* 603 (R).

Andrieu był przekonany, że to właśnie grupa 1. reprezentuje najwierniej pierwotny typ PRG, gdyż zawiera antyczne *Ordines* wraz z dodatkami dydaktycznymi, które powstały wraz z kopiowaniem pierwotnego egzemplarza⁷. Za nim Vogel i Elze podczas przygotowywania swojej edycji krytycznej PRG oparli się zasadniczo na grupie 1., głównie na kodeksie *Cassinensis* 451 (=C). Jednak już Percy E. Schramm, a za nim Carl Erdmann podważyli założenia Andrieu przyjmując, że najbliższa pierwotnej wersji jest grupa 2, a nie grupa 1. Dowodem tego miały być ryt konsekracji biskupiej i ustanowienia władcy germańskiego, który byłby starszy niż w grupie 1.⁸ Vogel i Elze we wstępie do swojej edycji krytycznej PRG z X wieku przyznają, że grupa 1. nie zawiera dłuższych *Benedictiones* i tzw. *Iudicia Dei*, które znajdują się w grupie 2 kodeksów⁹. Ich zdaniem zarówno *Benedictiones*, jak i *Iudicia Dei* były jednak używane w opactwie św. Albana podczas redakcji pontyfiaka. Dowodem na to jest obecność *Benedictiones* w kodeksie z Wiednia (Cod. Lat. 1888), zaś *Iudicia Dei* również w rękopisie wiedeńskim (Cod. Lat. 701), obydwa spisane w opactwie św. Albana w Moguncji. Nie zostały one więc dodane później i trzeba się skłaniać raczej

⁷ Por. Andrieu, *Les Ordines romani*, t. 1, 527.

⁸ Por. Percy E. Schramm, „Der Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Sachlichen Hauses (1028)”, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 24 (1935): 184-332, tutaj 229; Carl Erdmann, *Forschungen zur politischen Ideenwelt der Frühmittelalters* (Berlin: De Gruyter, 1951), 52.

⁹ Por. Cyrille Vogel, Reinhard Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, t. 1 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1963), XIV-XVI.

ku hipotezie, że kodeksy grupy 1. po prostu je usunęły. *Cassinensis* 450 zawiera kilka *Benedictiones*, ale w tych fragmentach rękopisu, które są późniejsze, natomiast inne *Benedictiones* nie zostały w nim przepisane i zniknęły. Zdaniem Vogela i Elze nie ma podstaw, by wykluczyć, iż grupa 1., a szczególnie *Cassinensis* 450 stanowią egzemplarz najbliższy pierwotnej wersji PRG. W swojej edycji proponują więc trochę salomonowe wyjście: w edycji obrzędów od I do CLXX idą za kodeksami z grupy 1, zaś w edycji obrzędów od CLXXI do CCLVIII za kodeksami z grupy 2¹⁰. Przez następne dziesięciolecia edycja Vogel-Elze PRG stanowiła ważny i praktycznie jedyny punkt odniesienia i nikt nie kwestionował przyjętych w niej założeń metodologicznych, choć dzisiaj budzą one uzasadnione wątpliwości.

KRYTYKA EDYCJI VOGEL-ELZE PRZEZ PARKES'A

Henry Parkes w swoich ostatnich badaniach mocno zakwestionował założenia edycji Vogel-Elze, z tego też względu, że jest to pierwsza od wielu lat tak mocna krytyka, warto przybliżyć jej główne elementy polskim czytelnikom¹¹. Jego zdaniem – po pierwsze – ponieważ nie zachowała się pierwotna wersja Pontyfikału z opactwa św. Albana, to twierdzenie, że grupa 1. kodeksów, a zwłaszcza *Cassinensis* 450 jest najbliższa tej wersji pierwotnej, nie ma solidnych podstaw. Po drugie – Vogel i Elze przeczą sami sobie, jeśli z jednej strony twierdzą, że *Benedictiones* i *Iudicia Dei* należały do pierwotnej wersji Pontyfikału z Moguncji, z drugiej zaś – ich braku w grupie 1. kodeksów i w *Cassinensis* 450 nie traktują jako dowodu na ich późniejsze pochodzenie, uznając nadal *Cassinensis* 450 za najbliższy pierwotnej wersji tekstu. Według Parkesa, Andrieu przyjął założenie, że oryginał PRG powstał ok. 950 r. w klasztorze św. Albana w Moguncji, a następnie został rozpowszechniony przez biskupa Williama z Moguncji (954-968), wraz z Ottonem I (936-973) dotarł do Rzymu i został przyjęty przez kolejnych papieży. Najstarszą część PRG stanowi *Ordo Romanus* 50, zaś wszystkie rękopisy Andrieu

¹⁰ Por. Cyrille Vogel, „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle. Éléments constitutifs”, *Revue des sciences religieuses* 32 (1958): 113-167; Cyrille Vogel, „Précisions sur la date et l'ordonnance primitive du Pontifical romano-germanique”, *Ephemerides liturgicae* 74 (1960): 145-162; Vogel, „Le pontifical romano-germanique du Xe siècle: nature, date”, 27-48; Cyrille Vogel, „Contenu et ordonnance primitive du pontifical romano-germanique”, w: *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 23-30 Settembre 1962* (Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1965), 243-265; Cyrille Vogel, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au Moyen Âge* (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 1966).

¹¹ Por. Parkes, „Questioning the Authority of Vogel and Elze's Pontifical romano-germanique”, 75-101. W dalszej części przedstawiam syntetycznie wnioski jego badań.

podzielił na 4 grupy. Nie wiemy jednak, czy w ogóle miał zamiar przygotować krytyczne wydanie PRG ani jak planował stworzyć 4 grupy z więcej niż 40 rękopisów.

Po jego śmierci Vogel i Elze, którym projekt został powierzony, wybrali z ok. 40-50 wszystkich rękopisów, które zawierają tekst PRG, tylko 9 jako najbardziej reprezentatywnych z grupy 1. i 2, tworząc w ten sposób w 1963 r. edycję syntetyczną, która tak naprawdę nigdy nie istniała. Przyjmując założenie Andrieu, iż wszystkie kodeksy PRG są w mniejszym lub większym stopniu kopiami owego pierwotnego tekstu, który powstał w klasztorze św. Albana w Moguncji i szybko rozprzestrzenił się w ówczesnej Europie, doszli do wniosku, że nie ma potrzeby wybierać pomiędzy różnymi recenzjami. Tak oto w ich edycji PRG każdy z 258 obrzędów zawiera informację o źródłach, które go potwierdzają, natomiast w miejscach, gdzie te źródła znacząco się różnią, inne wersje zostały przedstawione w kolumnach paralelnych lub w apendyksach, zaś warianty tekstualne umieszczono w przypisach. To pozornie racjonalne działanie doprowadziło do stworzenia syntetycznej edycji materiału bardzo heterogenicznego i ujednolicania na siłę bardzo różnych wersji. Dobrym przykładem jest PRG 63 (konsekracja biskupia) i PRG 72 (koronacja władcy), które istnieją w różnych wersjach nawet w grupie 1. i 2. Podobnie jest w przypadku PRG 190, 21-211, 247 czy 252. Z powodu zastosowania – jak nazywa to Parkes – *edition's inclusive policy*, peryferyjnym wersjom tekstu została przypisana zbyt duża wartość. Doszło więc do sytuacji, że jakaś wersja obrzędu była obecna tylko w dwóch z dziewięciu uznanych jako reprezentatywne dla czterech grup kodeksów i była ona włączana do *corpusu* edycji. Skutek jest taki, że jak wyliczył Parkes, tylko 16 obrzędów z 258 (czyli jedynie 6%) jest wspólnych we wszystkich dziewięciu kodeksach uznanych za reprezentatywne, z czego jedynie 10 obrzędów (ok. 4%) nie posiada znaczących wariantów w różnych źródłach. Prawdą jest, że tych 16 obrzędów stanowi swego rodzaju rdzeń PRG (rozdział 99, jak wiemy, zajmuje ¼ całego tekstu) i dotyczą one tak ważnych obrzędów, jak konsekracja biskupia, poświęcenie kościoła czy koronacja władcy. Prawdą jest również, że jeśli ograniczymy się tylko do rękopisów grupy 1. i 2, odrzucając nieznaczące warianty z grupy 3 i 4, to całkowita zgodność wzrasta do 58 wspólnych obrzędów z 258 (czyli 22%)¹². Niemniej jednak – konkluduje Parkes, i trudno mu nie przyznać racji, że edycja Vogel-Elze, choć nazywana jest *Pontyfical Romano-Germanique*, nigdy w takiej wersji nie istniała. Wydawcy z jednej strony zastrzegali, co prawda, iż stworzyli autorytatywny archetyp PRG z X wieku, z drugiej jednak – sami przyznawali, że ich celem jest „établir la teneur de la compilation

¹² Por. Parkes (tamże, 82-83) przedstawia szczegółowe zestawienie poszczególnych obrzędów, które tutaj pomijam.

mayençaise entre les années 950 et 1000 environ” (wstęp do edycji). Jeśli pamiętamy, że oparli się zasadniczo na grupie 1. (źródła C i D) i grupie 2 (źródła B i G), a żaden z tych rękopisów nie powstał w latach 950-1000, lecz dopiero w XI wieku, to widzimy, że edycja Vogel-Elze nie jest żadną rekonstrukcją tekstu PRG z lat 950-1000, ani tym bardziej – jak chciał Vogel – *archétype commun*, który miał powstać w latach 950-961/63 w Moguncji¹³. Ma więc rację Parkes określając tę edycję PRG jako hipotetyczny zbiór zachowanych tekstów z XI wieku, oparty na dwóch głównych grupach rękopisów, zaproponowanych prawdopodobnie jeszcze przez Andrieu. We wstępie do edycji autorzy zaznaczają, że obrzędy 1-170 oparte są zasadniczo na kodeksie C (*Cassinensis* 451) z Monte Cassino z grupy 1., który Andrieu zaproponował jako najbardziej reprezentatywny zachowany świadek archetypu z Moguncji, natomiast obrzędy 171-258 zostały oparte na kodeksie B z XI wieku (Cod. Lat. 53) z Bambergu z grupy 2, w której błogosławieństwa, modlitwy i inne obrzędy zostały rzekomo „przypadkowo” usunięte¹⁴. Edycja wyraźnie preferuje kodeks C (*Cassianus* 451) z Monte Cassino z grupy 1. jako najbliższy pierwotnemu archetypowi mogunckiemu, którego tak naprawdę nie znamy. Nie można więc ocenić stopnia bliskości kodeksu C do niego.

Kolejnym rękopisem, na którym Vogel i Elze oparli swoją edycję PRG, jest kodeks T (Cod. Lat. 701) z Wiednia, należący do grupy 4, którą Andrieu określił jako zbiór różnych pontyfikałów (*autres pontificaux*). Analiza błogosławieństw, modlitw i różnych obrzędów wskazuje, że odbiegają one od innych źródeł edycji (np. PRG 190, 210-211, 214, 232, 247, 252). Jedyńm powodem, dla którego edytorzy zdecydowali się go włączyć, wydaje się fakt, iż miał on powstać w opactwie św. Albana w Moguncji, więc z natury rzeczy wydawał się najbliższy pierwotnemu archetypowi. Andrieu łączył go z archetypalnym kodeksem C z grupy 1. i jako potwierdzenie świadectwa kodeksu B z grupy 2¹⁵. Trudno oprzeć się wrażeniu, że Vogel i Elze dołączyli kodeks T tylko dlatego, że potwierdzał ich wcześniej przyjęte założenie, iż najbliższe pierwotnemu archetypowi PRG są kodeksy z grupy 1., a wśród nich C, oraz z grupy 2, a w nich kodeks B. Vogel z rozbijającą szczerością sam przyznał, że kodeksy były wybierane na podstawie „ich bliskości do archetypu”¹⁶, dodajmy – archetypu całkowicie hipotetycznego, bo ten rzeczywisty się nie zachował. Inne kodeksy, które odbiegały od przyjętych

¹³ Por. Vogel, „Précisions sur la date et l’ordonnance primitive du Pontifical romano-germanique”, 162.

¹⁴ Tak twierdził Vogel, „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle. Éléments constitutifs”, 119-120; Vogel, „Précisions sur la date et l’ordonnance primitive du Pontifical romano-germanique”, 161-162. Wstęp do edycji PRG, x. XVI: „Les autres [*Benedictiones*] auront accidentellement disparu”.

¹⁵ Por. Vogel, „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle. Éléments constitutifs”, 120.

¹⁶ Por. tamże, 118: „surtout en raison de leur proximité avec l’archétype”.

hipotetycznie założeń, były eliminowane, choć powinny zostać uwzględnione, jak np. Clm. 6425 i Clm. 21587 (Bayerische Staatsbibliothek, Monachium); Ms. Z 52 sup. (Biblioteca Ambrosiana, Mediolan); Ms. 2262 (Bibliothèque municipale, Troyes); Min. 94 (Ministerialbibliothek, Schaffhausen); Ms. Lit. 50 i Ms. Lit. 54 (Staatsbibliothek, Bamberg).

Warto podkreślić, że żaden z zachowanych do naszych czasów kodeksów nie zawiera wszystkich 258 obrzędów zamieszczonych w edycji Vogel-Elze, a tylko 16 obrzędów jest wspólnych wszystkim rękopisom. W rzeczywistości Vogel i Elze oparli swoje wydanie PRG na dziewięciu kompletnych źródłach, które, gdy było to konieczne, uzupełnili innym materiałem. Nie mieli dostępu do pełnego kodeksu J (Add. 17004, British Museum, Londyn), gdyż Andrieu nie znał całego rękopisu, zaś kodeks P (Cod. Lat. 820, Bibliothèque nationale, Paryż) wykluczyli, ponieważ jest prawie identyczny z rękopisem C (Cod. 14, Bibliothèque municipale, Vendôme). Ciekawe, że nie został wykluczony kodeks D, który jest przypuszczalnie kopią C i K, a te ostatnie prawdopodobnie kopią L.

Z kolei XII-wieczny kodeks R (Cod. Lat. 603, Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel) był przywoływany zasadniczo po to, by wzmocnić świadectwo niektórych tekstów dotyczących koronacji władców. Podobnie selektywnie używano XVI-wiecznego tekstu Melchiora Hittorpa *De divinis catholicae ecclesiae officis*, który również jest zbiorem nieznanymi wcześniejszych źródeł, traktując go jakby sam był rękopisem. Parkes podkreśla, iż po dokładniejszych analizach doszedł do wniosku, że duża część edycji PRG wcale tak naprawdę nie pochodzi z pierwszorzędnymi źródłami rękopiśmiennymi, ale z już istniejących edycji. Nie przebadali w ogóle istniejących kodeksów, które zawierają różne wersje tekstu PRG. Ponieważ Andrieu opublikował już wcześniej *Ordines Romani*, więc Vogel i Elze stanęli przed dylematem: opublikować odnośne obrzędy z owych dziewięciu kodeksów, ich zdaniem najbardziej wiarygodnych świadków pierwotnej wersji PRG, lub opuścić te sekcje i odejść od wcześniejszych edycji. Wybrali rozwiązanie połowiczne: przedrukować szkielet tekstów z Andrieu, odsyłając do jego *Ordines Romani* (por. s. XXX-XXII). Problem jednak w tym, że tekst *Ordines Romani* wydany przez Andrieu, został ustalony na podstawie innych źródeł i według innych kryteriów, których nie można przykładać do edycji PRG. W takim kontekście musimy być bardzo ostrożni w traktowaniu PRG 99 (*Ordo Romanus* 50), który stanowi ¼ całego tekstu jako tzw. *core text*. Andrieu wykorzystał 21 różnych rękopisów do wydania *Ordo Romanus* 50, zaś Vogel i Elze przygotowali wydanie tej części PRG opierając się tak naprawdę na dwóch rękopisach: kodeks C jako reprezentant grupy 1. i kodeks K jako reprezentant grupy 2. W konsekwencji więc tekst *Ordo Romanus* 50 w edycji Vogel-Elze PRG

nie jest reprezentatywny dla całego spektrum rękopisów. Parkes, ponieważ jest muzykologiem i pod tym kątem bada średniowieczne rękopisy, wykazał to na przykładzie śpiewów liturgicznych, np. wersetu *Humili prece*, które znajdują się tylko w kodeksach C, D i T. Ponieważ PRG 99 zostało wydane na podstawie kodeksów C i K, konsekwencją owego uprzywilejowania grupy 1. i 2 przez Andrieu było potraktowanie ich jako w pewnym sensie normatywnych. A ponieważ kodeks K nie zawiera niektórych pieśni liturgicznych rzekomo typowych dla Moguncji w X wieku, przyjęcie rękopisu K jako reprezentatywnego dla archetypu mogunckiego jest bardzo wątpliwe. Parkes postuluje również rewizję hipotezy, że pierwotny archetyp PRG powstał w Moguncji. Założenie, że kodeks C z Monte Cassino powstały w XI wieku najwierniej przekazuje zasadniczy nurt tradycji rękopiśmiennej niemieckiej PRG, choć powstał w miejscu oddalonym tysiące kilometrów, i ponad 100 lat później również wydaje się bardzo dyskusyjne i wątpliwe¹⁷.

Edycja Vogel-Elze nie podaje również wielu informacji bardzo ważnych dla analizy tradycji rękopiśmiennej PRG. Na przykład nie wiemy, że Cod. Lit. 701 z Wiednia wykorzystany w edycji do rekonstrukcji obrzędów 111-113 został dodany przez późniejszego skrybę, podobnie jak fakt, że Cod. Lit. 53 z Bambergu został podzielony na cztery główne sekcje spisane przez dwóch kopistów. Niewątpliwym błędem było traktowanie przez Vogela i Elze wszystkich znanych im rękopisów jako wiernej kopii „oryginału” i wiernych świadków liturgii w opactwie św. Albana w Moguncji w latach 950-1000. Wyobrażano więc sobie, że opactwo to ze swoim potężnym skryptorium „produkowało” kolejne kopie PRG dla wielu kościołów, łącznie z Rzymem. Wiemy jednak, że większość zachowanych do naszych czasów kodeksów to kopie wykonane z innych kopii, które noszą na sobie piętno czasu i miejsca powstania, różnego od Moguncji.

Już w 1933 r. Gerald Ellard wyraził wątpliwości w odniesieniu do wniosków przedstawionych wówczas przez Andrieu. Jego zdaniem nie mamy żadnych dowodów na to, że ryt namaszczenia podczas święceń był znany przed 1000 r.¹⁸ Roger E. Reynolds jeszcze bardziej wzmocnił te wątpliwości stwierdzając, że nie ma dowodów na to, by rytuały święceń obecne w PRG istniały w Italii w X wieku¹⁹.

---

¹⁷ Francis L. Newton (*The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058-1105* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 86) datuje kodeks C na lata urzędowania opata Desideriusa 1058-1087.

¹⁸ Por. Gerald Ellard, *Ordination Anointings in the Western Church Before 1000 A.D.* (Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1933), 89.

¹⁹ Por. Roger E. Reynolds, „Image and Text: The Liturgy of Clerical Ordination in Early Medieval Art”, *Gesta* 22 (1983): 27-38, szczególnie 37-38; Roger E. Reynolds, „The Ritual of Clerical Ordination of the Sacramentarium Gelasianum saec. VIII: Early Evidence from Southern Italy”, w: *Rituals:*

To zaś wiązałyby się z koniecznością rewizji datowania kodeksu K z Pistoii, który dotychczas datowano na okres sprzed roku 1000. W każdym razie, zdaniem Parkesa, dotychczasowe argumenty za masową „produkcją” PRG w opactwie św. Albana w Moguncji nie wytrzymują krytyki. Uznawany dotychczas za typowo moguncki śpiew *Humili prece* pojawia się w kodeksach powstałych w innych miejscach i później. Udokumentowana tradycja muzyczna i liturgiczna z Moguncji z X wieku ma niewiele albo w ogóle nic wspólnego z tym, co znajdujemy w najstarszych źródłach PRG. Wygląda więc na to, że Moguncja wcale nie była miejscem powstania pierwszego zbioru obrzędów, które później stały się częścią PRG. A już na pewno poważnym błędem byłoby przekonanie, że tamtejsze skryptorium zajmowało się masowym kopiowaniem PRG i było kluczowym elementem ottońskiej i papieskiej polityki religijnej, gdyż nie ma na to żadnych dowodów. Zdarzają się jednak nadal uczeni określający PRG jako tekst, który zawiera 258 *tituli* oraz został „dobrze zaplanowany i stanowi spójną strukturę”. Przesadzone jest też stwierdzenie Vogela, że PRG stanowi punkt zwrotny w historii liturgii Kościoła, gdyż tradycja rękopiśmienna nie potwierdza tego. Mamy do czynienia raczej z długotrwałym, niejednorodnym i uwarunkowanym lokalnymi potrzebami procesem powstawania i rozwoju biskupiej księgi liturgicznej. Parkes ma rację twierząc, iż – po pierwsze – jest rzeczą niebezpieczną przyjęcie założenia, że tak różnorodna tradycja rękopiśmienna PRG musiała koniecznie mieć jedno źródło. Po drugie – nie jest całkowicie pewne, że zachowana tradycja tekstualna, nawet jeśli tworzy w miarę zgodną rodzinę tekstów, w sposób konieczny ukazuje nam głębsze zmiany, jakie zaszły w rytach religijnych Kościoła w X i XI wieku. Nie ma wątpliwości, że potrzebujemy nowej edycji PRG opartej na nowej analizie zarówno filologicznej, jak i historycznej wszystkich zachowanych kodeksów.

Andrieu, a za nim Vogel i Elze przyjęli, że grupa 1. jest świadkiem najstarszej formy tekstu PRG, natomiast nowsze badania wskazują raczej na grupę 2 jako wcześniejszą. Nie chodzi jednak tylko o prostą zamianę grup, ale o doprecyzowanie kryteriów podziału rękopisów w ogóle na jakiegokolwiek grupy oraz zmierzenie się z sytuacją, gdy podobieństwa tekstualne jakiejś grupy kodeksów zdają się iść przeciw chronologii i kontekstowi ich powstania. Vogel i Elze traktowali księgi liturgiczne jako przedmioty kultury, niezależnie od miejsc, w których one były kopiowane, co prowadziło ich do przyjęcia dwóch rękopisów z XI wieku spisanych na południu Italii (grupa 1.) jako wiarygodnych świadków liturgii mogunckiej z X wieku. Księgi liturgiczne jak pontyfikaty są natomiast

---

mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, red. Paul de Clerck i Eric Palazzo (Paris: Editions du Cerf, 1990), 437-445, zwłaszcza 438-39.

świadkami lokalnych praktyk liturgicznych i potrzeb lokalnych biskupów. Treść niektórych pontyfikałów nie zgadza się z tradycjami rytualnymi miejsc, w których powstały, jak również często pojawiają się one w klasztorach, poza kontekstem posługi biskupiej. Dalej, warto pamiętać, że każdy skryba przepisywał księgi według swojego własnego układu, więc każda z nich jest *sui generis*. *Ordo Romanus* 50, które zarówno Andrieu, jak i edycja Vogel-Elze potraktowali jako tzw. *core text*, który np. w kodeksie Min. 94 z Schaffhausen został w ogóle opuszczony, choć sam kodeks nadal określany jest PRG. Sam termin „pontificale romano-germanique” wymaga również precyzacji, gdyż dzisiaj używamy go na określenie bardzo heterogenicznej kolekcji rękopisów. Zdaniem Parkesa trzech rzeczy możemy być pewni: po pierwsze, że znacząca część (nie cała) tradycji tekstualnej biskupiej księgi liturgicznej powstała pod koniec X i na początku XI wieku na terenie Niemiec; po drugie, że jej eklektyczna treść powstała na użytek żywej liturgii, która podlegała zmianom; po trzecie, że rozprzestrzeniła się szeroko po Europie w różnych formach, choć nie znamy jeszcze dokładnie tego procesu i na chwilę obecną nie jesteśmy w stanie poprawnie go zrekonstruować.

Najnowsze badania wykazały, że typologia rękopisów PRG zaproponowana przez Andrieu i powtórzona w edycji Vogel-Elze jest anachroniczna pod względem historycznym²⁰. Nie ma dowodów w postaci np. dokumentów prawno-administracyjnych czy narracyjnych, które potwierdziłyby, że pierwszy PRG powstał w opactwie św. Albana w Moguncji w latach 950-960, gdzie duża grupa kopistów zaangażowanych przez władcę lub lokalnego biskupa miałyby na celu zaopatrzyć dużą część ówczesnej Europy w swego rodzaju podręczniki do liturgii biskupiej. Dokładniejsze analizy paleograficzne kodeksów PRG wykazały, że wszystkie pochodzą najwcześniej z XI wieku. Dotychczas datowano Cod. 607 z Lucca (Biblioteca Capitolare Feliniana) na ok. 950 r., natomiast obecnie uczeni przesuwają jego powstanie o ok. 50 lat później, na początek XI wieku²¹. Wiele wskazuje również na to, że żadnej kopii PRG nie było w Moguncji przed rokiem 1020²².

²⁰ W tej części opieram się na analizach H. Parkesa (*Towards a definition of the 'Romano-German Pontifical' and back*), które mają niebawem ukazać się drukiem. Dziękuję autorowi za wcześniejsze udostępnienie tekstu; Henry Parkes, „Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the 'Romano-German Pontifical'”, *Early Medieval Europe* 28 (2020): 104-141.

²¹ Por. Hartmut Hoffmann, „Italienische Handschriften in Deutschland”, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 65 (2009): 29-82; Patrizia Carmassi, „Bilder von Rom – Blicke auf Rom im liturgischen Diskurs des Frühmittelalters. Aspekte und Beispiele der Überlieferung”, w: *Wunder Roms im Blick des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart: Katalog zur Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn*, red. Christoph Stiegemann (Petersburg: Michael Imhof Verlag, 2017), 146-153.

²² Por. Henry Parkes, *The Making of Liturgy in the Ottonian Church. Books, Music and Ritual in Mainz, 950-1050* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 91-117, 135-157, 185-211.

Analizując rękopisy z wieków IX-XI, które zawierają teksty PRG, zauważamy, że tradycja nie była główną siłą przekazu biskupich tekstów liturgicznych, choć wielu badaczy tak twierdziło²³. W tym czasie istniało wiele ksiąg, które mogłyby zostać uznane za „pontyfikał”, ale tylko część z nich zawiera podobne rytuały²⁴.

HIPOTEZY PARKESA

Henry Parkes jest przekonany, że pierwszym PRG była księga wykonana na polecenie cesarza Henryka II dla nowo zbudowanej katedry w Bambergu, czyli dzisiejszy Cod. Lat. 53 spisany ok. 1012 r.²⁵ Kodeks zostałby przepisany z wielu różnych ksiąg, być może nawet, jak chciał Andrieu, z jakichś egzemplarzy powstałych w Moguncji 50 lat wcześniej, przez wykształconego skrybę, który połączył obecne i dawne dokumenty liturgiczne dotyczące celebracji biskupich i kapłańskich, zarówno praktycznych, jak i dydaktycznych. Nie była to jednak jeszcze księga, która wymagałaby specjalnej liturgicznej kategoryzacji, ale księga *sui generis*. Pamiętajmy cały czas, że termin „pontyfikał romano-germański” wprowadził do obiegu naukowego Andrieu i w średniowieczu taka nazwa w ogóle nie funkcjonowała. Zastanawiające jest jednak, że choć tego typu księgi nie były w sensie ścisłym liturgicznymi, które podpadałyby pod jakąkolwiek znaną wówczas typologię lub definicję, to jednak cieszyły się bardzo dużą popularnością. Parkes twierdzi, że głównie dlatego, by propagować idee ottońskiej polityki religijnej. Niemniej jednak fakt, że zachowane rękopisy łączą rozpowszechnianie się księgi praktycznie po całej ówczesnej Europie ze względnie trwałą i w miarę jednolitą tradycją tekstualną, stanowi wyjątek wśród kodeksów liturgicznych epoki postkarolińskiej i przedgregoriańskiej.

Różnice pomiędzy poszczególnymi rękopisami istnieją i niekiedy są dosyć duże, nie przeczy to jednak zasadniczej stałości tradycji tekstualnej. Ten kon-

²³ Wiele opracowań na temat relacji pomiędzy PRG a innymi źródłami liturgii to potwierdza – por. m.in. Reynolds, „The Ritual of Clerical Ordination of the Sacramentarium Gelasianum Saec. VIII”, 437-445; Richard Francis Gyug, „The Pontificals of Monte Cassino”, w: *L'età dell'abate Desiderio III, 1. Storia arte e cultura. Atti del IV Convegno di studi sul medioevo meridionale (Montecassino – Cassino, 4-8 ottobre 1987)*, red. Faustino Avagliano i Oronzo Pecere (Miscellanea Cassinae 67) (Montecassino: Pubblicazioni Cassinesi, 1992), 413-439; Knud Ottosen, *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead* (Aarhus: Aarhus University Press, 1993), 255-260; Sarah Hamilton, *The Practice of Penance, 900-1050* (Woodbridge: Royal Historical Society, 2001), 104-135; Parkes, *The Making of Liturgy*, 158-182.

²⁴ Niels Krogh Rasmussen, *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque* (Spicilegium sacrum Lovaniense 49) (Leuven: Peeters Pub & Booksellers, 1998).

²⁵ Parkes, „Henry II, Liturgical Patronage”, 104-141.

serwatyzm, czyli pewna stabilność tekstualna i konceptualna, jest widoczny choćby w tym, że rękopisy PRG są bliższe sobie niż innym księgom liturgicznym, zarówno biskupim, jak i innym. Nie jest to jednak wystarczającym argumentem za przyjęciem istnienia tylko jednego centrum kopiowania PRG. Powraca więc ponownie pytanie o definicję PRG. Może lepsze jest określenie zaproponowane przez Nielsa K. Rasmussena: *document liturgique épiscopal*.

W najnowszych badaniach nad kodeksami PRG należy bardziej precyzyjnie próbować określić właściciela kodeksu zawierającego tekst PRG i cel, do jakiego księga była używana. Dotychczasowe określanie pontyfikału jako księgi liturgicznej biskupiej zaciemnia badania nad nimi, gdyż księgi te znajdujemy w klasztorach, dokąd biskupi docierali raczej rzadko. Dalej, treść PRG obecna we wszystkich kodeksach jasno pokazuje, że są w nim obecne obrzędy np. błogosławieństwa czy poświęcenia lub inne ryty sprawowane przez prezbiterów. Pontyfikały posiadali bowiem nie tylko biskupi, ale też klasztory i świeckie duchowieństwo. Niektóre *Ordines*, jak np. *Ordo 50* potwierdza, że PRG używano do koronacji królów. I nawet jeśli całkowita kategoryzacja manuskryptów jest niemożliwa ze względu na ich zbyt dużą różnorodność, to w przyszłych badaniach nad nimi trzeba zwracać większą uwagę na różnice i warianty, które są elementami konstytutywnymi tej kategorii liturgicznej i regionalnych wpływów liturgicznych.

Warto pamiętać, że niektóre pontyfikały miały cel dydaktyczny i poznawczy albo powstały, by upamiętnić jakieś wydarzenie – np. pontyfikał Gundekara z Eichstätt powstał dla upamiętnienia jego biskupstwa. Komentarze typu *Tractatus de dedicatione ecclesiae* lub *Quid significent duodecim candelae* są wyjaśnieniami a nie rytami biskupimi. Pontyfikały różnią się też wielkością (np. ten z Mediolanu, Z 51 ma rozmiar kieszonkowy), bogactwem zdobień (por. Gundekar), treścią i układem obrzędów. Choć Vogel odróżniał między treścią (*contenu*) a układem (*ordonnance*), to jednak różnice między poszczególnymi kodeksami są większe, niż mu się wydawało, niektóre bowiem ryty są w innym miejscu lub w ogóle ich nie ma, i nie ma dwóch egzemplarzy PRG mających dokładnie taki sam układ obrzędów. Biskup celebrował tylko kilkanaście obrzędów, a np. w *Cassinensis* 450 jest ich 167, w Cod. B 4 z Eichstätt 231, a w tym z Lucca 90. Większość to rytuały nie dla biskupa, np. rytuały Mszy św. jak w sakramentarzach lub błogosławieństwa, niektóre pojawiają się nawet dwukrotnie. Andrieu w kodeksie *Cassino* 450 znalazł 17 *Ordines Romani* i to uznał za dowód, że jest on najstarszy, ale najstarsze rękopisy, np. ten z Lucca Cod. 607 i Bambergu Cod. Lat. 52 mają ich tylko kilka, a kodeks z Mediolanu w ogóle. Nie było więc jednej sztywnej reguły w przepisywaniu PRG. Zdaniem Parkesa PRG nie byłby zatem księgą biskupią w sensie ścisłym, gdyż zawierał wiele rzeczy nieprzeznaczonych do liturgii

biskupiej, jak np. komentarze czy wyjaśnienia. Pontyfikały miały na celu edukować biskupa, jak należy celebrować różne ryty, nie były też w sensie ścisłym księgami tylko liturgicznymi, a jedynie stosowano je od czasu do czasu w liturgii. Różnorodność tradycji tekstualnej PRG potwierdza, że to tzw. *living literature* podatne na zmiany z miejsca na miejsce i z wieku na wiek. Choć z jednej strony znajdujemy te same drobne błędy powielane nawet w wielu kopiach, to z drugiej – mamy do czynienia z zadziwiająco stałą tradycją tekstualną we wszystkich rękopisach. Poszczególne zaś ryty w PRG nie są aż tak nowe, jak dotychczas wierzono. Według Parkesa najstarszym kodeksem PRG jest z Bambergu Cod. Lat. 52; zobaczmy, czy dalsze badania potwierdzą jego hipotezy.

UWAGI KRYTYCZNE DO PROPOZYCJI PARKESA

Krytyka Parkesa w wielu punktach jest zgodna z badaniami uczonych z przeszłości, nie wnosi wiele nowego. Wystarczy przywołać stwierdzenie, że edycja Vogel-Elze Pontyfikału Romano-Germańskiego jest tekstem eklektycznym, który nigdy nie istniał, co było i jest oczywiste dla specjalistów zajmujących się historią liturgii i pontyfikałów. Jego hipotezy natomiast, choć błyskotliwe, po dokładniejszej analizie okazują się w dużej mierze tylko hipotezami. Po pierwsze – Parkes nie przeprowadził żadnych całościowych solidnych badań paleograficznych, kodykologicznych czy historyczno-krytycznych i teologiczno-liturgicznych, a swoje hipotezy opiera bardziej na analizie wstępu do wydania Pontyfikału Romano-Germańskiego Vogela i Elze. Po drugie – dziękując Daphné Defosset z biblioteki Wydziału Teologicznego w Strasburgu za bezskuteczną próbę odszukania rękopisów Andrieu (przyp. 1. w tym artykule) potwierdza, że sam nie dotarł do tych rękopisów i podważa bezpodstawnie, że również Vogel-Elze do nich nie dotarli. Po trzecie – w swoich analizach, zwłaszcza w tabelach umieszczonych w opracowaniach, ale również na stronie internetowej porównuje tylko tytuły obrzędów, a nie ich treść, co samo w sobie nie upoważnia do aż tak daleko idących wniosków. Wiemy przecież, że niekiedy tytuły zostały zmienione, a treść obrzędu pozostała praktycznie taka sama, co daje się zauważyć np. nawet przy pobieżnym porównaniu Pontyfikału Płockiego I z PRG. Po czwarte – choć z jednej strony Parkes ma rację, że trudno sobie wyobrazić, aby rękopis z Monte Cassino był najstarszym i najbardziej kompletnym reprezentantem tradycji tekstualnej PRG w Moguncji, odległej ok. 1000 km, to jednak sam nie przedstawia argumentów za uznaniem za najstarszy kodeksu B z Bambergu i manuskryptów z grupy 2 jako najbardziej reprezentatywnych dla rekonstrukcji PRG. Jedyne argumenty, jaki

przywołuje, to obecność w B 52 i innych rękopisach z grupy 2 śpiewu *Humili prece*, ale to zbyt mało, by uznać manuskrypt B za najstarszy, a całą grupę 2 za najbardziej reprezentatywną. Parkes jest muzykologiem badającym historię muzyki i z tej perspektywy analizuje PRG, do czego oczywiście ma prawo, ale trzeba pamiętać, że jest to tylko wąski wycinek badań nad pontyfikatem. Wnioski muzykologów powinny być uzupełnione przez solidne badania paleograficzne, kodykologiczne, historyczno-krytyczne i liturgiczne. Bez pogłębionych wszechstronnych badań jego hipoteza przypomina trochę styl „zbuntowanego młodego mediewisty-muzykologa”, który podważa dotychczasowe tezy, ale tylko na podstawie ogólników. Podważanie, zwłaszcza utrwalonych tez, zawsze brzmi bardziej błyskotliwie niż solidne, żmudne i niekiedy dosyć nudne analizy szczegółowe, ale to właśnie one prowadzą do największego rozwoju badań naukowych. Hipoteza badawcza H. Parkesa jest bardzo ciekawa, ale wymaga jeszcze wielu wieloletnich żmudnych i szczegółowych badań. Miejmy nadzieję, że jego prowokacyjne hipotezy zachęcą do nich młodych mediewistów z różnych dziedzin.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Edycje: *Ordines Romani, Pontyfikału Rzymskiego z XII w. i Pontyfikału Romano-Germańskiego*.
Andrieu, Michel. *Les Ordines romani*, t. 1: *Les manuscrits*, 526-545. Louvain 1931.
Andrieu, Michel. *Le Pontifical Romain au Moyen-Âge*, t. 1: *Le Pontifical Romain du XIIe siècle*: t. 1-3. Città del Vaticano 1938 (ristampa anastatica 1964).
Andrieu, Michel. *Les Ordines Romani du haut moyen âge*, t. 1-5. Louvain 1931-1961.
Vogel, Cyrille, i Reinhardt Elze. *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, t. 1. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1963.

Opracowania

- Carmassi, Patrizia. „Bilder von Rom – Blicke auf Rom im liturgischen Diskurs des Frühmittelalters. Aspekte und Beispiele der Überlieferung”. W: *Wunder Roms im Blick des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart: Katalog zur Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn*, red. Christoph Stiegemann, 146-153. Petersburg: Michael Im hof Verlag, 2017.
Ellard, Gerald. *Ordination Anointments in the Western Church Before 1000 A.D.* Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1933.
Erdmann, Carl. *Forschungen zur politischen Ideenwelt der Frühmittelalters*. Berlin: De Gruyter, 1951.
Gyug, Richard Francis. „The Pontificals of Monte Cassino”. W: *L'età dell'abate Desiderio III, 1. Storia arte e cultura. Atti del IV Convegno di studi sul medioevo meridionale (Montecassino – Cassino, 4-8 ottobre 1987)*, red. Faustino Avagliano i Oronzo Pecere, 413-439 (Miscellanea Cassinese 67). Montecassino: Pubblicazioni Cassinesi, 1992.
Hamilton, Sarah. *The Practice of Penance, 900-1050*. Woodbridge: Royal Historical Society, 2001, reprint 2011.

- Hoffmann, Hartmut. „Italienische Handschriften in Deutschland”. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 65 (2009): 29-82.
- Newton, Francis L. *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058-1105*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Ottosen, Knud. *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. Aarhus: Aarhus University Press, 1993.
- Parkes, Henry. *The Making of Liturgy in the Ottonian Church. Books, Music and Ritual in Mainz, 950-1050*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Parkes, Henry. „Questioning the Authority of Vogel and Elze’s Pontifical romano-germanique”. W: *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*, red. Sarah Hamilton i Helen Gittos, 75-101. Aldershot: Ashgate, 2016.
- Parkes, Henry. „Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the ‘Romano-German Pontifical’”. *Early Medieval Europe* 28 (2020): 104-141.
- Rasmussen, Niels Krogh. *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l’évêque*. (Spicilegium sacrum Lovaniense 49). Leuven: Peeters Pub & Booksellers, 1998.
- Reynolds, Roger E. „Image and Text: The Liturgy of Clerical Ordination in Early Medieval Art”. *Gesta* 22 (1983): 27-38.
- Reynolds, Roger E. „The Ritual of Clerical Ordination of the Sacramentarium Gelasianum saec. VIII: Early Evidence from Southern Italy”. W: *Rituels: mélanges offerts à Pierre-Marie Gy*, red. Paul de Clerck i Eric Palazzo, 437-445. Paris: Editions du Cerf, 1990.
- Schramm, Percy E. „Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Salischen Hauses (1028)”. *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 24 (1935): 184-332.
- Vogel, Cyrille. „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle. Éléments constitutifs”. *Revue des sciences religieuses* 32 (1958): 113-167.
- Vogel, Cyrille. „Précisions sur la date et l’ordonnance primitive du Pontifical romano-germanique”. *Ephemerides liturgicae* 74 (1960): 145-162.
- Vogel, Cyrille. „Le Pontifical romano-germanique du Xe siècle: nature, date et importance du document”. *Cahiers de civilisation médiévale* 6 (1963): 27-48.
- Vogel, Cyrille. „Contenu et ordonnance primitive du pontifical romano-germanique”. W: *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 23-30 Settembre 1962*, 243-265. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1965.
- Vogel, Cyrille. *Introduction aux sources de l’histoire du culte chrétien au Moyen-Âge*. Spoleto: Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, 1966.

PONTYFIKAŁ ROMANO-GERMAŃSKI –
KRYTYKA DOTYCHCZASOWEJ EDYCJI I NOWE POSTULATY BADAWCZE
HENRY’EGO PARKESA

Streszczenie

Edycja Pontyfała Romano-Germańskiego z 1963 r. przez całe dziesięciolecie była podstawą do dalszych badań na pontyfałami w różnych dziedzinach. Henry Parkes w ostatnich opracowaniach podważył zasadnicze założenia tej edycji, postulując słusznie jej rewizję. Artykuł streszcza syntetycznie historię powstania edycji Vogel-Elze i jej założenia, przytacza jej krytykę dokonaną przez

Parkesa, jego nowe hipotezy i postulaty do dalszych badań, a także krytyczną ocenę jego hipotez. Parkes podważył zasadnicze założenie edycji Vogel-Elze, że najbliższy oryginałowi jest kodeks 451 z Monte Cassino, a najbardziej reprezentatywna grupa 1. manuskryptów, ponieważ nie zachował się oryginał do porównania. Brak *Benedictiones* i *Iudicia Dei* w grupie 1. i *Cassinensis* 450 byłby, jego zdaniem, dowodem na ich późniejsze pochodzenie, a nie wcześniejsze, jak dotychczas sądzono. Pontyfikał nie przynależał jedynie do biskupa, ale był używany np. podczas koronacji królów, zawiera też wiele błogosławieństw udzielanych przez prezbiterów czy wręcz komentarzy liturgicznych. Według Parkesa najstarszy jest kodeks B 52 z Bambergu, a najbardziej reprezentatywna grupa 2 rękopisów zebranych przez Andrieu. Z wyjątkiem podkreślenia, że kodeks B 52 i grupa 2 zawiera śpiew *Humili prece* nieobecny w *Cassinensis* 450 i kodeksach z grupy 1., nie przedstawia jednak żadnych argumentów za swoją hipotezą. Jego krytyka edycji Vogel-Elze z pewnością może stanowić ważną wskazówkę do krytycznego korzystania z niej w badaniach nad pontyfikałami.

Słowa kluczowe: Pontyfikał Romano-Germański; manuskrypty średniowieczne.